

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely

Nagy Csaba:
Kényszerek és remények

A magyar IMF és IBRD csatlakozás
rövid története

Ph.D. értekezés

Tézisek

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida
Műhely vezetője: Prof. Dr. Botos Katalin

Konzulens: Prof. Dr. Botos Katalin
intézetvezető egyetemi tanár, DSc.

2008. január

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

Jelen írás célja, hogy gazdaság- és politikatörténeti és közgazdasági aspektusból bemutassa azt a folyamatot, amelynek során az ország külső egyensúlyi pozíciója vézesen felborult, és amely ezzel szoros összefüggésben elvezetett az ország IMF és Világbank tagságáig. Milyen gazdasági, politikai szükségszerűségek vezettek el az ország eladósodásához, és mennyire volt kényszerpályán a magyar politikai vezetés? Kényszerpályán egyrészt a közgazdasági törvényszerűségek hosszú távon negligálhatatlan volta, másrészt a Szovjetunió hatalmi törekvései miatt. Mindennek keretében az írás fókuszba az a tizenöt éven át tartó törekvés, mely változó intenzitással, de egyre erősebb kényszer alatt az ország IMF és Világbank tagságának elérésére irányult. Ez a tizenöt év mind időben, mind a gazdasági, politikai feltételrendszer változásai alapján jól elkülöníthető részekre tagolódik. Az egyes részekben – az időbeliséget megtartva – előrehaladva egyre inkább kibontakozik előttünk a késő kádári magyar gazdaságpolitika és annak sajátos keretrendszere.

II. Források

Minden rész esetében kutatásom alapidokumentumaiként, legfontosabb elsődleges forrásaiként a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank illetve az Országos Tervhivatal által a KB Gazdaságpolitikai Osztálya számára készült szakmai anyagokat,

koncepciókat, előterjesztéseket használtam. Ezek a források részben a Pénzügyminisztérium levéltárából, részben a Magyar Országos Levéltárból álltak a rendelkezésemre.

Azonban a döntések egy ilyen lényeges kérdésben természetesen a politika csúcsein születtek meg. Ezért részletesen elemeztem a Politikai Bizottság, illetve a Központi Bizottság előterjesztéseit valamint e két testület témám szempontjából legfontosabb üléseinek vitáit. Ezek az anyagok a Magyar Országos Levéltárban a 288. fond 4. és 5. csoportját alkotják.

A másodlagos források vizsgálata szintén elengedhetetlen volt a téma átfogó tanulmányozásához. Ide tartoznak a korszak gazdaságpolitikájáról megjelent könyvek, cikkek, tudományos publikációk, részben közgazdászok (a teljesség igénye nélkül: Botos Katalin, Vigvári András, Kornai János, Szalkai István) részben történészek (Berend T. Iván, Romsics Ignác, Földes György) tollából.

Segítségemre voltak továbbá a felölelt időszak gazdaságpolitikai KB-titkárainak írásai, nyilatkozatai a '70-es '80-as években – általában a Kossuth Könyvkiadó által – megjelentetett könyvek formájában.

Az ország 1982-es IMF és IBRD csatlakozást megelőzően a két intézmény szakemberei átfogó vizsgálatnak, monitoringnak vetették

alá a magyar gazdaságot. Ezek eredményét mindkét szervezet publikálta egy-egy ún. ország-tanulmány formájában. E tanulmányok rendkívül fontosnak bizonyultak kutatásaim során, hiszen ezek megállapításai, értékítéletei menetesek a korszak hazai műveiben, sokszor hivatalos (PM, MNB, OT stb.) előterjesztéseiben is megfigyelhető „kozmetikázásoktól”. Mint ilyenek, segítettek az objektív véleményalkotásban.

A gazdaságpolitikai titkárok – főleg, ha párhuzamosan PB-tagok is voltak – talán a legfontosabb szereplői voltak a makrogazdasági döntéseknek, de mellettük természetesen a többi gazdasági csúcsszerv vezetői is komoly befolyással, illetve rálátással rendelkeztek az eseményekre. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy módom volt az általam vizsgált időszak gazdaságpolitikájának egyik markáns szereplőjével, Hetényi Istvánnal beszélgetni a korszakról. Hetényi tanár úr előbb OT elnökhelyettesként, majd pénzügyminiszterként hosszú időn át volt hatással a magyar gazdaságpolitikára, ezért észrevételei, megjegyzései rendkívül hasznosnak bizonyultak munkámhoz.

III. Tudományos eredmények összefoglalása

Azzal, hogy a világgazdaság fejlődésének előrehaladásával, a globális interdependenciák előretörésével a gazdasági tevékenységek a nemzetállami kereteket szétfeszítve egyre inkább nemzetközi jelleget öltöttek, a '70-es évek elejétől kezdődően a világgazdaság új

korszaka kezdődött el. Az országhatárok relativizálódása azonban azt a negatív hatást is magával hozta, hogy az egyes nemzetgazdaságok külső sokkoknak való kitettsége jelentősen megnőtt.

A II. világháború után létrehozott, úgynevezett Bretton Woods-i rendszer 1971-ben szétesett. Ez a rendszer az USA hegemóniájára épült, s vitathatatlanul meglévő hibái ellenére a nemzetközi pénzügyi- és gazdasági folyamatok tekintetében mégis bizonyos stabilitást jelentett. A '60-as évek második felében azonban olyan változások történtek, melyek először erodálták, majd széttörték az uralkodó világgazdasági architektúrát. A változások legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- Az USA vietnámi háborúja komoly fizetési mérleg hiányban csapódott le.
- Ennek hatására a dollárban, mint kulcsvalutában való bizalom megingott.
- Kialakultak és folyamatosan erősödtek az ún. europiacok, ahol a vezető devizák nagy volumenben, gyakran spekulációs céllal mozogtak, ezzel komoly nyomást gyakorolva az árfolyamokra.

Mindezen tényezők hatására 1971-ben a dollár aranyra válthatóságát be kellett szüntetni és azt le kellett értékelni. *„Nixon elnök 1971. augusztus 15-én kénytelen volt olyan rendszabályokhoz nyúlni, amelyek a Bretton Woods-i pénzrendszer halálát jelentették. Miben álltak ezek a rendszabályok? Elsősorban a dollár aranyra, de más*

valutákra is való konvertálási kötelezettségének teljes és mindenkivel szemben érvényesülő határozatlan időre szóló felfüggesztésében, most már nem csak de facto, hanem de jure is.” (Gyöngyössy [1982], 30. o.)

Innentől kezdődött a devizák lebegtetése, ami a fizetési mérlegek, és végső soron az egész nemzetközi pénzügyi rendszer instabilitásához vezetett.

Kutatásaim alapján én is osztom azt a szakirodalomban elterjedt véleményt, hogy Magyarország már ekkor, mintegy az 1968-as reform megfinanszíroztatásának szándékával elkezdett erősebben a nemzetközi hitelpiacok felé fordulni, mondhatni tervszerűen eladósodni. (Vigvári [1990], 14. o.)

Ebben a helyzetben érte a világgazdaságot az első olajárrobbanás. Az OPEC – a harmadik arab-izraeli háborúra adott válaszként – az olajkitermelés drasztikus visszafogásáról döntött, ami a nyersolaj árát néhány hét alatt megduplázta. A megemelkedett olajár hatalmas bevételekhez juttatta az olajtermelő államokat, melyek az extraprofitot a nemzetközi pénzügyi piacokra zúditották. A petrodollárok a nemzetközi pénzügyi rendszerben jelentős likviditásbőséget okoztak, melyet a bankcsoportok hitelek formájában jórészt az újonnan iparosodó országokba helyeztek ki. *„A hetvenes években Nyugat-Európában, Japánban, Kanadában évente átlagosan 26,75%-kal nőtt a bankok által nyújtott külföldi*

hitelek volumene. Ezzel szemben a belföldi hitelvolumen évente csupán 12,75%-kal nőtt. A külföldi hitelügyletek egyre inkább a bankügyletek motorjává váltak.” (Botos [1987], 148. o.)

Az olcsó pénz csábításának ezek az országok – köztük sok szocialista ország is – nem tudtak ellenállni. Ezzel megindult ezek adósságállományának drasztikus növekedése. Az 1965-ös 34,3 milliárddal szemben a fejlődő államok adóssága 1977-ben már 244 milliárd dollárt tett ki.

A válság elmélyülésében fontos szerepet játszott a '70-es évek közepén, végén jelentkező gazdaságelméleti paradigmaváltás is. A keynesi gazdaságpolitika helyét a neoklasszikus, kevesebb államot hirdető irányzat váltotta fel, elsősorban két Nobel-díjas közgazdász, Friedrich Hayek és Milton Friedman elméleti munkásságának hatására. A monetarista Friedman és követői (az ún. chichagói iskola) szerint a '70-es évek stagflációjából és világgazdasági anarchiájából az állam gazdasági szerepének visszaszorítása jelentheti a kiutat („A szabad piac a legjobb szociálpolitika”).

Az elméletek gyakorlatba való átültetése a '70-es és '80-as évek fordulóján Margaret Thatcher, illetve Ronald Reagan hatalomra kerülésével indult meg. Az új gazdaságpolitika megvalósításában a brit konzervatívok jártak az élen, igazán fontos világgazdasági hatással azonban az USA magatartásának markáns változása járt. 1979 őszén, Paul Volcker FED elnökké történő kinevezése után az

amerikai monetáris politika drasztikus megszigorítására került sor, ami a kamatszint nagymértékű megemelkedésén keresztül a nemzetközi likviditásbőséget az USA-ba vonzotta. Az olcsó pénz korszaka véget ért. A '70-es években eladósodott fejlődő államok hirtelen olyan helyzetben találták magukat, amikor a korábbi időszakhoz képest nem, vagy csak lényegesen rosszabb feltételek mellett jutottak hitelhez. 1982 augusztusában a mexikói pénzügyminiszter bejelentette, hogy országa nem tudja esedékes adósságszolgálati kötelezettségét teljesíteni. Ezzel az adósságválság hivatalosan is megkezdődött.

A világgazdasági válság természetesen a szocialista országokat is elérte. A válságjelek első észlelései – még a '60-as évek során – ezen országok majd mindegyikét arra készítették, hogy a gazdaság irányításában csökkentsék a bürokratikus elemek túlsúlyát, és tágabb teret hagyjanak a vállalati önállóságnak. Ezek a kísérletek azonban a politika ellenállása miatt hosszabb-rövidebb idő alatt megbuktak, felpuhultak vagy éppen már azt megelőzően kimúltak, hogy igazándiból alkalmazták volna őket. Természetesen jelentős különbségek mutatkoztak a téren, hogy az egyes országok meddig jutottak a szocialista gazdaság megreformálásában, átalakításában. Ebből a szempontból Magyarország, az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetésével és annak 1972-73-ig történő viszonylag konzekvens alkalmazásával talán a legmesszebb jutott a szocialista blokkon belül. Igaz ez még akkor is, ha maga a reformkoncepció nem volt hibátlan. *„Az 1968-as hazai reform legnagyobb*

hiányosságaként kidolgozói nem számoltak eléggé azzal, hogy a magyar gazdaság sajátos szerkezete jelenti a politikai stabilitás alapját, és túlságosan is a piaci önszabályozás működésében bíztak. E folyamatok éppen a stabilitási tényezőt ásták alá.” (Vigvári [2008], 67. o.)

A fenti megállapítással teljes mértékben egyetértve, de gondolatmenetét mintegy továbbgörgetve szeretném megjegyezni, hogy a reformfolyamat nem csak a fent jelzett belső ellentmondások miatt múlt ki. Azonban ezek az ellentmondások alkalmasak voltak arra, hogy a pártvezetés dogmatikus gondolkodású tagjainak érveket szolgáltatssanak a reformkoncepció elleni támadásra. Honvári szerint elsősorban e támadások lehetetlenítették el a gazdasági rendszer átalakítására tett kísérletet. *„Úgy gondolom, nem az 1972. februári zavidovói Kádár-Brezsnyev-találkozón, hanem a Politikai Bizottság idehaza kéthetente tartott ülésein bukott meg a magyar reform.”* (Honvári [2008] 57. o.)

Kutatásaim azonban azt is alátámasztják, hogy szovjet politikai körök mindvégig fenntartásokkal kezelték a gazdasági reformot, mert úgy vélték, hogy a reform miatt az ország szükségszerűen orientálódni fog a Nyugat felé. Véleményem szerint e két – belső s külső – tényező együttes hatása volt az, ami az új gazdaságirányítási rendszer legtöbb alapelvének megkérdőjelezéséhez, majd visszavonásához vezetett.

Történt kísérlet a KGST működési mechanizmusának továbbfejlesztésére is. Az 1971-ben elfogadott Komplex Program azonban az egyes országok reformkísérleteinek sorsára jutva, érdemben nem jelentett előrelépést a szocialista államok egymás közti gazdasági kapcsolati tekintetében.

A reformok elmaradása azt jelentette, hogy a szovjet blokk országaira a világgazdasági korszakváltás negatív tendenciái úgy szakadtak rá, hogy azok előtt teljességgel felkészületlenül álltak.

„A túlzott eladósodásunkban szerepet játszott a magyar félreform is. Ez részben azért lett „fél”, mert a politika nem engedte végigmenni a megkezdett úton.” (Botos [1990] 76. o.)

A '70-es évek folyamán a nemzetközi pénzügyi piacokon tapasztalható likviditásbőséget kihasználva ezek az országok súlyosan eladósodtak. Magyarországon a felvett hitelek jó része ráadásul a lakosság életszínvonalának moderált emelését, később fenntartását szolgálta, így a hitelek visszafizetését megalapozó fejlesztések rendre elmaradtak.

Kutatásaimból kitetszik, hogy a Pénzügyminisztérium már az V. ötéves terv indulásakor, 1976. elején jelezte a politikai vezetés felé, hogy a tervidőszak során – abba az esetben, ha nem történik meg a belső felhasználás visszafogása – jelentős eladósodással kell számolni. (Mol 288. f. 24/20. ö. e. [1976])

Ennek ellenére a magyar politikai vezetés csak a '70-es évek végén szánta el magát komolyabb megszorító lépésekre, amikor az adósságállomány volumene már fojtogatóan magas volt. Azért csak ilyen későn mert a rendszer, 1956-al a háta mögött alapvető legitimációs eszköznek tekintette a társadalom életszínvonalának emelését. Ezt Kádár a '70-es évek végén Brezsnyevvel való egyik találkozásán ki is fejti.

Az IMF-hez és az IBRD-hez való magyar csatlakozás kérdése a magyar vezetést a '60-as évek vége óta foglalkoztatta. (Földes [1995] 74. o.), (Honvári [2005] 34. o.) Ekkor a kérdés még úgy merült fel, mint egy opció, amely lehetővé teszi az ország számára a relatíve olcsó forrásszerzést. A csatlakozás kérdése kisebb-nagyobb kihagyásokkal a '70-es évek egészében terítéken maradt, sőt az évtized vége felé – párhuzamosan az ország eladósodásával – egyre inkább kezdett jó lehetőségből szükségszerűséggé válni. A fent említett pénzügyminisztériumi előterjesztés erről például így fogalmaz: *„A mi szempontunkból további problémát fog jelenteni, hogy a hitelnyújtásra fordítható szabad tőkés eszközök egyre inkább olyan országokban halmozódnak fel, amelyekhez a szocialista országok nem juthatnak hozzá (pl. Szaúd-Arábia, Venezuela), illetve azok csak a nemzetközi pénzügyi intézmények közbeiktatásával vehetők igénybe.”* (Mol 288. f. 24/20. ő. e. [1976])

A szovjetek azonban hatalmpolitikai megfontolásból végig elutasították a csatlakozást és gazdasági lehetőségeikhez mérten

pótlólagos forrásokhoz is juttatták az országot, hogy ezzel is elejét vegyék a belépésnek.

A '80-as évek elejének hirtelen forrásszűkülése azonban a magyar vezetést is kényszerhelyzetbe hozta. A belső felhasználás és az adósságszolgálat forrásigényét már lehetetlen volt a nemzetközi pénzügyi piacokról kielégíteni. A Szovjetunió gazdasági helyzete annyira megromlott, hogy segítséget onnan sem lehetett várni. Vezető magyar közgazdászok már a '70-es évek közepén jelezték, hogy a világgazdasági folyamatoktól, negatív tendenciáktól a Szovjetunió sem tudja függetleníteni magát. *„A világgazdasági folyamatok dinamikusan növekvő hatása azonban nemcsak a kis és közepes lakosságú országokra vonatkozik, hanem olyan nagy gazdaságokra is, mint az USA vagy a Szovjetunió.”* (Bognár [1976] 47. o.)

Mindezek alapján, a feldolgozott forrásokra támaszkodva, és a gazdasági, politikai, társadalmi determinációkat figyelembe véve állítom, hogy a magyar vezetésnek 1981-re nem maradt választási lehetősége: az államcsőd elkerülése és saját túlélése érdekében csatlakozni kellett a nemzetközi pénzügyi intézményekhez.

Így vált a tagság a '60-as évek végén felmerült jó lehetőségből tizenöt év során előbb szükségszerűséggé, majd az 1982-es csatlakozásra utolsó szalmaszállá a pénzügyi csőd elkerülése érdekében.

IV. Konklúzió

A magyar gazdaság bizonyos politikai, gazdaságpolitikai determinációk miatt tehát a csatlakozás tekintetében véleményem szerint kényszerpályán haladt. E determinációk – melyek jó része a többi szocialista ország esetében is jelentkezett – az alábbiak:

- A gazdaság szocialista berendezkedése, a bürokratikus koordináció túlsúlya a hatékonyságkényszert kikapcsolta.
- Az ország külgazdasági nyitottsága és relatív tőkeshézagossága miatt Magyarországot a külső sokkok erősen érintik.
- A magyar külgazdaság sajátos kereszt-struktúrában működött, azaz a magyar ipar és mezőgazdaság a két fő partnerscsoport (KGST és fejlett tőkés országok) között transzferszerepet töltött be. Ez sebezhetőségünket tovább növelte.
- A piaci koordináció erősebb érvényesítése politikai döntések miatt ellehetetlenült.
- A nemzeti jövedelem, sőt a felvett hitelek jelentős része – rendszerlegitimációs okokból – fogyasztásnövelésre fordítódott.
- A '70-es évek forrásbőségét a '80-as évek elején forráshiány váltotta fel, miközben a szovjet nyersanyag- és energiaszállítások árfeltételei is jelentősen romlottak.

- A gazdaságpolitika a válságjelekre későn és – szintén rendszerlegitimációs okokból – felemásan reagált.

Fontosnak tartok kiemelni két, kutatásaim során egyértelművé vált tény, melyeket a témával foglalkozó szakirodalom eddig nem igazán vett figyelembe. Az egyik ilyen tény az MNB és a PM szerepére, relációjára vonatkozik a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás során. Értelemszerűen a döntések a mindenkori pártvezetés berkein belül születtek meg, azonban a szakmai kimunkálás és végrehajtás legfőbb szerve nem a PM volt, hanem az MNB. A párt döntéshozó fórumai elé kerülő – a témával foglalkozó – anyagok jórészt az MNB-ben készültek, ritkán a PM-mel közösen, de ezt húzza alá Fekete János MNB elnökhelyettes kiemelt szerepe is a csatlakozás előkészítésében.

Az elsődleges forrásokból kivilágló másik tény az a dichotómia, mely a gazdaságpolitika irányításáért felelős szervek és a párt vezetése között kb. 5-6 éven keresztül markánsan érzékelhető volt. Nevezetesen arra gondolok, hogy a szakmai szintek már a '70-es évek közepétől határozottan presszionálni próbálták a politikai vezetést a megváltozott világ gazdasági helyzethez való alkalmazkodásra, egyrészt a belső felhasználás visszafogásán, másrészt a pénzügyi ikerszervezetekhez való csatlakozáson keresztül. Ugyanakkor a párt ezt sokáig elutasítja és majd csak akkor szánja rá magát a megfelelő lépésekre (kiigazítás: 1979, csatlakozás:

1981-82), mikor a helyzet már tarthatatlanná kezd válni. Ez a késlekedés természetesen súlyosan érinti a magyar gazdaságot.

A szocialista blokk ugyan túlélte a '80-as évek elejének adósságválságát, de a pénzügyi krízis és főleg annak pár év múlva történő visszatérése destabilizálta ezen országok politikai rendszereit és ebből a válságból már nem volt visszaút. Ráadásul a KGST-országok egymásrautaltsága miatt azok a szocialista államok is ellehetetlenültek, amelyek nem halmoztak fel nagy volumenű adósságállományt, vagy esetleg komoly erőfeszítések árán visszafizették azt.

Bár a politikai elemzők és a sajtó Kelet-Európa államszocialista rendszereinek 1989 őszi összeomlását váratlan eseményként értékelte, valójában egy hosszú agónia, egy gazdasági, politikai és társadalmi válság utolsó felvonása zajlott le ekkor.

V. Publikációs lista

- Nagy Csaba: Gazdaságpolitikai koordináció és fiskális politika a GMU-ban, Európai Füzetek, 50. szám, Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, Külügyminisztérium, Budapest, 2004.
- Nagy Csaba: Az IMF-csatlakozás elvetélt kísérletei. In: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből. Szerk: Botos Katalin, Heller Farkas Füzetek, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat, V. évfolyam, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2007.
- Nagy Csaba: Kényszerek szorításában: A világgazdasági fordulat következményei Magyarországon. In: Alap és felépítmény, Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben. Szerk: Schlett András, Heller Farkas Füzetek, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat, VI. évfolyam, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2008.
- Nagy Csaba: The oil price explosion and its effects on Hungary, In: Is Hungary really different? Edited by Botos Katalin, Heller Farkas Papers, VOL. 7, No. 1. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2009.

- Nagy Csaba: A monetáris politika gyakorlatának elemzése. In: Baranyi Béla – Nagy János (Szerk.): Tanulmányok az agrár- és a regionális tudományok köréből az észak-alföldi régióban, Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 2009.

- Nagy Csaba: Magyarország csatlakozása a nemzetközi pénzügyi intézményekhez. In: Magyarország tényleg más? Tanulmányok a PPKE Gazdaságtörténeti Doktori Programjának 10 éves évfordulója alkalmából, PPKE, JÁK, Budapest, 2009.

VI. Hivatkozások

Bognár József: Világgazdasági korszakváltás (Tanulmányok és beszélgetések), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Botos Katalin: Maga a mechanizmus segítette elő az eladósodást. In: Bozzai Rita, Farkas Zoltán Hitelválság: Adósságaink története Morál-Codex, Budapest, 1990.

Botos Katalin: Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957-1986. Maecenas, Budapest, 1995.

Gyöngyössy István: A mai nemzetközi pénzrendszer működése, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Honvári János: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete, Valóság, 2005. október XLVIII. évfolyam 10. szám

Honvári János: Az új gazdasági mechanizmus, 1968, Rubicon XIX. évfolyam 182-183. szám

Vigvári András: Eladósodás és adósságkezelés. Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: Adósság (Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről, jövőéről) Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, Budapest, 1990.

Vigvári András: Reform és rendszerváltás Magyarországon, Rubicon, XIX. évfolyam 182-183. szám